

Maria Mocarz-Kleindienst
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Inność kulturowa w reportażach Ryszarda Kapuścińskiego i ich rosyjskich przekładach

Twórczość Ryszarda Kapuścińskiego od wielu lat cieszy się dużą popularnością wśród czytelników zarówno w Polsce, jak i za granicą. Jego utwory, obok książek Stanisława Lema, są najczęściej tłumaczone na języki obce. Szacuje się, że zostały wydane w ponad 50 językach¹. Do najczęściej tłumaczonych tytułów niewątpliwie zaliczyć możemy *Cesarza*, *Heban*, *Imperium*, *Wojnę futbolową*, *Szachinszacha*, *Podróże z Herodotem*. Kluczem do tak wielkiej popularności stało się niewątpliwie dążenie autora do zbliżenia kultur, kształtowania społeczeństw otwartych, świadomych różnorodności kulturowej świata i jego głównych problemów. Reportaże Ryszarda Kapuścińskiego stanowią pokłosie jego licznych eksploracji antropologicznych, psychologicznych, społecznych. Zdaniem Artura Rejtera, sprawozdawczy charakter tych podróży, połączony z obecnością licznych komentarzy do prezentowanych faktów sytuuje teksty Kapuścińskiego wewnątrz gatunku reportażu podróżniczego², chociaż sam autor, a za nim inni badacze są skłonni uważać, że teksty te należą do gatunku reportażu literackiego, opartego wszakże na „doświadczeniach wieloletnich podróży po świecie”³.

Inność kulturowa jako nieodłączna, konstytutywna cecha reportażu jest postrzegana jako wartość poznawcza. I właśnie tę tezę postaram się w dalszej części niniejszego opracowania udowodnić. Inność ta ukształtowana jest poprzez współdziałanie dwóch czynników: heterogeniczność poszczególnych systemów kulturowych oraz otwartość jednostek taki system kulturowy tworzących. Otwartość systemów kultury pozwala dostrzec zjawiska wspólne, jak też dyferencjujące takie systemy. Właśnie zjawiska odmienne, których istnienie stwierdzamy poprzez odniesienie do własnego systemu kultury, leżą u podstaw

¹ Z. Bauer, *Antymedialny reportaż Ryszarda Kapuścińskiego*, PAP, Warszawa 2001, s. 225.

² A. Rejter, *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 36.

³ R. Kapuściński, *Ten Inny*, Znak, Kraków 2006, s. 9.

kategori inności⁴. W cechę odmienności wyposażone są z reguły zjawiska kultury trzeciej, która będzie obiektem niniejszych badań. Kultura trzecia w kontekście przekładu jest postrzegana jako kultura zewnętrzna zarówno w stosunku do kultury i języka oryginału, jak i przekładu. Będzie nią kultura afrykańska (a właściwie kultury afrykańskie) w powieści *Heban* oraz kultury państw, byłych republik kaukaskich (Gruzja, Armenia, Azerbejdżan) i azjatyckich (Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan) w powieści *Imperium*. Zatem obiektem reporterskiego opisu uczynił Kapuściński kulturę egzotyczną, odległą w sensie geograficznym i mentalnym (kultura afrykańska) oraz nieco bliższą – przynajmniej odbiorcom rosyjskojęzycznym – kulturę byłych republik kaukaskich i azjatyckich, włączonych w imperialną przestrzeń Związku Radzieckiego. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na bardzo istotny fakt. Otóż, jak słusznie zauważa Mariusz Dzięglewski, „reporter stawia granice kulturowe ponad narzuconymi granicami państwa radzieckiego, opisuje każdy obszar jako odrębną całość kulturową”⁵. Taka sytuacja ma miejsce w *Imperium*, w którym Kapuściński opisuje kolejne były republiki, dziś niepodległe państwa z zachowaną tożsamością kulturową. Sam autor, zdumiony ocalonym bogactwem kulturowym tych narodów, tak zwerbalizował swój podziw: „mimo sztywnego koszarowego gorsetu sowieckiej władzy, udało się tutejszym, ale prastarym narodom zachować coś ze swoich tradycji, ze swojej historii, swojej z konieczności ukrywanej dumy i godności własnej. Odkryłem tam rozłożony w słońcu dywan wschodni, który w wielu miejscach zachował jeszcze dawne barwy i przyciągał uwagę różnorodnością swoich oryginalnych wzorów”⁶.

Analiza wymienionych tekstów, jak również innych autorstwa Ryszarda Kapuścińskiego, pozwala zauważyć, że spośród elementów kultury w jego reportażach dominują opisy artefaktów kulturowych, do których odnieść możemy postacie, wydarzenia historyczne, obyczaje, wierzenia oraz przedmioty z nimi związane. W niektórych wypadkach, w celu zachowania autentyczności przekazu reporterskiego, autor stosuje oryginalne wtrącenia językowe.

Porównanie przekładu z języka polskiego na język rosyjski wspomnianych utworów Kapuścińskiego jest możliwe dzięki Rosjanom, którzy podjęli się ich tłumaczenia. Mam tu na myśli Siergieja Łarina i Ksenię Starosielską – autorów

⁴ Dokładne omówienie istoty i przejawów kategorii inności w pracy: M. Mocarz, *Interkulturowość w przewodniku turystycznym. Studium o odbiorze inności w przekładzie*, Wyd. KUL, Lublin 2011.

⁵ M. Dzięglewski, *Reportaże Ryszarda Kapuścińskiego. Źródło poznania społeczeństw i kultur*, Wyd. KUL, Lublin 2007, s. 118.

⁶ Wszystkie cytaty z powieści *Imperium* wykorzystane w tekście pochodzą z następującego wydania: R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2007.

przekładu *Империя* (*Imperium*). Siergiej Łarin przetłumaczył również *Черное дупесо* (*Heban*). Z rosyjską wersją *Hebanu* czytelnicy rosyjscy mogli zapoznać się już 2002 r., natomiast *Imperium* w wersji rosyjskiej pojawiło się w 2010 r. – 17 lat po ukazaniu się tej książki w Polsce.

Podmiotem postrzegania i świadomego kreowania inności jako wartości poznawczej jest autor reportażu. W sytuacji przekładu dodatkowym podmiotem staje się również tłumacz, skupiający w sobie dwie role – odbiorcy oryginału oraz nadawcy przekładu, który, podobnie jak autor oryginału, ma możliwość tworzenia obrazu kultury trzeciej jako innej. Sposobem kreowania inności staje się strategia egzotyzacji jako w pełni świadome konsekwentne działanie wspomnianych podmiotów – autora oryginału i tłumacza. W tekście oryginału egzotyzacja w kontekście prezentacji zjawisk kultury trzeciej jest strategią niezależnego opisu, w tłumaczeniu zyskuje nieco inny status – staje się strategią przekładu w odniesieniu do istniejącego zewnętrznego obiektu deskrypcji lub narracji, czyli poszczególnych elementów trzeciej. W obu przypadkach egzotyzacja jest warunkiem spełnienia kryterium poznawczego prezentowanej inności. Dodajmy, że kolejnym podmiotem pozytywnie ustosunkowanym do inności jest odbiorca (zaprojektowany przez autora oryginału, a następnie tłumacza), którym z reguły jest tzw. zainteresowany czytelnik, nastawiony na uzyskanie nowych, interesujących informacji o fragmencie rzeczywistości będącej obiektem reporterskiego opisu. Przyjrzyjmy się następującym przykładom:

1. Szaripow zawiózł nas na koniec wsi, w cień rozłożystego **czinara**.
Шарипов привез нас на окраину села, в тень раскидистой **чинары**. (*Imperium*)
2. O tej porze **czajchany** są pełne Uzbeków. Siedzą w kucki, w kolorowych **tiubitejkach** na głowie, piją zieloną herbatę.
В эту пору в **чайханах** полно узбеков. Они сидят на корточках, в цветных **тюбетейках**, пьют зеленый чай. (*Imperium*)
3. W tej pracowni wiszą wspaniałe ormiańskie krzyże kamienne, tzw. **haczkary**, które Ormianie rzeźbili dawniej na skałach. W całej Armenii napotyka się te haczkary, bo były one symbolem ormiańskiej egzystencji lub znakiem granicznym, a także – czasem – drogowskazem. Stare haczkary można znaleźć w miejscach najbardziej niedostępnych, gdzieś na szczytach urwistych skał.
В мастерской стоят изумительные армянские каменные плиты с крестами, так называемые **хачкары**, в давние времена армяне вырезали такие кресты на скалах. По всей Армении встречаются эти хачкары – ведь они были национальным символом либо служили пограничными знаками, а также – иногда – дорожными указателями. Старинные хачкары можно увидеть в самых недоступных местах, где-нибудь на вершинах отвесных скал. (*Imperium*)

4. Nastawił nam magnetofon, żebyśmy mogli posłuchać **pataraków**. **Pataraki** to rodzaj starych psalmów ormiańskich, przejmujących, pięknych.
Он включил магнитофон, чтобы мы могли послушать **патараци** – старинные армянские псалмы, красивые, волнующие. (*Imperium*)

Zastosowanie egzotyzmów jako elementów językowych odnoszących się do obiektów typowych dla danej kultury zarówno w wersji oryginalnej, jak i tłumaczonej jest możliwe dzięki eksplikacjom pojęć, sytuujących się w ramach leksyki o nacechowaniu egzotycznym. Eksplikacje takie, jak widzimy, mogą przybierać postać pośrednich, tj. kontekstualnych (przykłady 1 i 2) i bezpośrednich (przykłady 3 i 4), minimalnych lub bardziej rozbudowanych (przykład 6). Dzięki takim mechanizmom egzotyzyzy konstytuują wartość poznawczą prezentowanych zjawisk. Spójrzmy na kolejne przykłady, tym razem z zastosowaniem barbaryzmów:

5. – **Kuna nini?** – pytam (w swahili: czy stało się coś złego?). Nigdy nie odpowiadają, tylko pędzą dalej w tumanach kurzu, w łoskocie żelastwa.
– **Kuna nini?** – спрашиваю я (на языке суахили это означает: что-то случилось?). Они никогда не отвечают, только мчатся дальше в тучах пыли под громыхание старого, расхлябанного кузова машины. (*Heban*⁷)
6. – **Hatari?** – pytam po jakimś czasie (jakieś niebezpieczeństwo?). Dalej milczą, nie zwracają uwagi.
– **Hatari?** (Какая-то опасность?) – спрашиваю я опять через некоторое время. Снова молчание, на вопрос не обращают внимания. (*Heban*)

Zastosowanie egzotyzmów (w przykładach 1–4) oraz barbaryzmów (przykłady 5–6) w reportażach niewątpliwie podnosi atrakcyjność przekazu, świadczy o jego pewnej autentyczności, nie jest to natomiast zjawisko zbyt częste. Skłaniam się raczej ku stwierdzeniu, iż Ryszard Kapuściński, prezentując szeroko inność kulturową, bynajmniej nie epatuje innością językową. Wychodząc z założenia, że język jest częścią złożonego i rozbudowanego systemu kultury, można stwierdzić hiperonimiczną relację inności kulturowej w stosunku do językowej. Kapuściński jedynie „przemycza” pewne egzotyzyzy, próbując zapoznać czytelnika nastawionego na poznanie inności również z wybranymi zjawiskami inności językowej. Oddzielenie inności kulturowej od czynnika językowego jest warunkiem opisu zjawisk kultury trzeciej przy użyciu języka innego niż język genetycznie związany z tą kulturą. Jak zauważa sam Kapuściński, wśród głównych

⁷ Wszystkie cytaty z powieści *Heban* pochodzą z następującego wydania: R. Kapuściński, *Heban*, Czytelnik, Warszawa 1998.

ograniczeń w opisie innej kultury należy wymienić następujące: język, doświadczenie kulturowe, stereotypy oraz różne systemy wartości⁸. Zresztą zaistniałe niedociągnięcia językowe, nieco obniżające wiarygodność językowych eksponentów inności, w pewnym stopniu poświadczają słuszność spostrzeżeń poczynionych we wcześniejszej wypowiedzi autora. Mam tu na myśli zacytowany powyżej (przykład 2) wyraz *tiubitejka*, który został – najprawdopodobniej nieświadomie – nieco zniekształcony przez autora: w języku rosyjskim słowo to, pochodzące z języka tatarskiego, funkcjonuje jako *любомейка*, stąd też za prawidłową formę należy uznać *tiubietiejkę*. Przymyślnie błąd ów jest wynikiem niedostatecznej znajomości języka: w tekście oryginalnym pojawiła się wersja zmodyfikowana fonetycznie (zgodnie z zasadą redukcji dźwięków w pozycji nieakcentowanej).

Generalnie w analizowanych dwutekstach mamy do czynienia z paralelnym przekazem zjawisk z zakresu kultury trzeciej, czemu niewątpliwie sprzyja wspomniana strategia egzotyzacji. Nie zapominajmy jednak, że trudno mówić o paralelnym stopniu kontaktów kulturowych pomiędzy kulturą trzecią (kulturami trzecimi) a kulturą polską oraz kulturami trzecimi a kulturą rosyjską. W głównej mierze taki brak paralelizmu dotyczy obszarów kulturowych, które funkcjonowały w tytułowym *Imperium*. Fakt kilkudziesięcioletniej przynależności do struktur politycznych w systemie ZSRR przyczynił się do bliższych kontaktów etniczno-językowych społeczności uzbeckiej, kirgiskiej i in. ze społecznością rosyjską. W efekcie mieliśmy do czynienia z dominacją języka rosyjskiego na obszarze geograficznym byłych republik, z drugiej strony – pewne zjawiska kulturowe tych byłych republik zostały zarejestrowane w języku rosyjskim. To też badając tekst przekładu *Imperium* w języku rosyjskim, możemy zauważyć zabiegi konkretyzacji pojęć, a zatem jednostronną egzotyzację – wyłącznie jako strategię przekładu:

7. **Na wsiach** sadzili bawełnę wprost pod oknami domów.

В кишлаках сажали хлопок прямо под окнами домов. (*Imperium*)

8. Tutaj [w Turkmenii] herbata to życie. Stary Turkmen bierze czajnik, nalewa dwie **miseczki** – jedną sobie, drugą podsuwa małemu blondasowi.

Здесь [в Туркмении] чай – жизнь. Старый туркмен берет чайник, наливает две **пиалы** – одну себе, другую подсовывает маленькому светловолосому мальчику. (*Imperium*)

⁸ G. Łęcka, *Opisuje stany ducha. O „Hebanie” Afryce i zderzeniu innych kultur. Rozmowa Gabrieli Łęckiej z Ryszardem Kapuścińskim*. „Polityka” 1999, nr 9, s. 46–48.

W systemie leksykalnym języka rosyjskiego, co poświadcza chociażby *Толковый словарь русского языка* С.А. Кузнецова, zarejestrowane są powyższe egzotyzy:

кишлак – [тюрк. *кишлак*]. В Средней Азии – ‘небольшое селение’.

пиала – [перс. *peyale*]. В Средней Азии – ‘сосуд для питья в виде расширяющейся кверху чашки без ручки, изготовленный из фарфора или фаянса’.

W systemie leksykalnym języka polskiego natomiast tego typu egzotyzy nie funkcjonują. Leksem *kiszlak*, opatrzony podstawową eksplikacją znaczeniową ‘wieś w Azji Centralnej’, pojawia się jedynie jako ekwiwalent przekładowy jednostki rosyjskiej *кишлак* w *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim*⁹.

Kapuściński, a w ślad za nim również tłumacze, próbują oswoić egzotykę poprzez stosowanie zabiegów metaforycznych, dzięki którym to, co inne, zostaje zaprezentowane w sposób obrazowy na zasadzie zestawienia obiektu z innej przestrzeni kulturowej z obiektem rodzimym, a zatem znanym. Na płaszczyźnie językowej mamy do czynienia ze zjawiskiem nominacji wtórnej. Przykład takich zastosowań znajdujemy w poniższych fragmentach:

9. Prawdziwych pataraków można również posłuchać w Armenii, kiedy pojedzie się pod Erewan, do **Eczmiadzinu**, który jest *Watykanem Kościoła Ormian*.

Настоящие патараги можно услышать и в Армении, если поехать в **Эчмиадзин** близ Еревана – *армянский Ватикан*. (*Imperium*)

Zastosowanie nazwy własnej *Watykan* w funkcji nominatu wtórnego (fakultatywnego), objaśniającego znaczenie obiektu w Armenii, nastąpiło wskutek podobieństwa funkcji dwóch miejsc – Eczmiadzin, podobnie jak Watykan, jest siedzibą zwierzchnika Kościoła i jednocześnie ważnym ośrodkiem życia religijnego.

Oprócz bezpośrednich językowych mechanizmów wprowadzania inności Kapuściński z pozycji zewnętrznego obserwatora opisuje inność jako świat odmiennych wartości, przekonań, zachowań i wierzeń, które same w sobie, bez językowych eksponentów, stanowią odmienną kulturę. Punktem odniesienia do stwierdzenia tej inności staje się etnocentryczna postawa podróżującego Europejczyka, którego odmienne zwyczaje afrykańskie często szokują lub stają się nawet źródłem nieporozumień na tle kulturowym. Jak zauważa sam autor:

⁹ *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, PWN, Warszawa 2004, s. 308.

Kultura afrykańska jest kulturą wymiany [...]. Wiele nieporozumień powstaje, kiedy jedna ze stron nie rozumie, że wymianie mogą podlegać wartości różnego rzędu, na przykład wartości symboliczne wymieniamy na materialne i *vice versa*. Jeżeli Afrykańczyk zbliża się do Szkotów, to obsypuje ich przecież różnymi podarkami; obdarza ich swoją osobą i uwagą, udziela im informacji, ostrzegając przed złodziejami, zapewnia im bezpieczeństwo itd. Jest zrozumiałe, że ów hojny człowiek oczekuje teraz wzajemności, rekompensaty, zaspokojenia oczekiwań. Tymczasem widzi ze zdumieniem, że Szkoci robią kwaśne miny, a nawet odwracają się tyłem i odchodzą! (*Heban*)

Ten fragment reportażu, w zasadzie pozbawiony językowych eksponentów inności, doskonale opisuje różnice w sposobie zachowania, mentalności przedstawicieli różnych obszarów kulturowych. Jednocześnie zaprzecza on przesłankom (a przynajmniej jednej z nich) inności kulturowej jako wartości poznawczej. O ile można potwierdzić fakt heterogeniczności konfrontowanych systemów kultury, o tyle trudno potwierdzić ich obustronną otwartość, co więcej – jest świadectwem antagonistycznego nastawienia Europejczyka do miejscowej kultury afrykańskiej. W kontekście postawionej tezy powstaje więc pytanie: czy faktycznie można mówić o inności kulturowej jako pewnej wartości poznawczej, czy może raczej słuszniej byłoby przyjąć, że mamy do czynienia z obcością, ewokowaną niechęcią czy wręcz wrogością? Przyniesiony fragment tekstu stanowi eksplikację różnic kulturowych, wskazuje bowiem na przyczyny i jednocześnie jest swoistą wskazówką dla czytelnika, potencjalnego turysty, jak uniknąć szoku kulturowego. Zatem można zaryzykować stwierdzenie, że inność kulturowa jako wartość poznawcza, z punktu widzenia zaprojektowanego przez autora czytelnika (tzw. zorientowanego czytelnika), jawi się jako pewne *post factum* w stosunku do prezentowanych opisów wydarzeń, faktów. Zatem tekst reportażu poprzez zastosowane strategie egzotyzacji i jednoczesne rozbudowane eksplikacje staje się swoistym medium służącym komunikacji interkulturowej, oswajającym inność kulturową i dodającym jej znamion wartości poznawczej. Zorientowany odbiorca reportażu, sięgając po tekst, jest nastawiony na kontakt z fragmentem innej rzeczywistości kulturowej, pragnie ją poznać, przygotować się na spotkanie z Innym, które, jak słusznie zauważa sam Kapuściński, jest „wyzwaniem XXI wieku”¹⁰.

¹⁰ R. Kapuściński, *Ten Inny*, s. 64.

Резюме

*Культурное иное в репортажах Рышарда Капуцинского
и их переводах на русский язык*

Культурное иное это неотъемлемая черта жанра репортажа. Она считается познавательной категорией, благодаря присутствию культурно обусловленных элементов. Поэтому термину *чужое* предпочитается *иное*. Неоднократно культурное иное сопровождается языковым, благодаря используемым автором прямым заимствованиям как в исходных, так и переводных текстах. Субъектами восприятия и осознанного процесса создания иного являются автор репортажа и получатель, желающий получить интересную информацию о конкретном фрагменте действительности как объекте репортерского описания. В случае перевода дополнительным субъектом становится переводчик как получатель исходного текста и одновременно автор перевода. Положительное отношение к восприятию категории иного в репортажах Рышарда Капуцинского, а также способ передачи иного в исследуемых текстах (путем использования экспликаций) позволяет переводчикам применять экзотизацию как осознанную стратегию.

Summary

Cultural otherness in Ryszard Kapuściński's reportages and their Russian translations

Cultural otherness is an inherent feature of the literary genre of reportage. It is perceived as a cognitive value due to the presence of culturally marked elements. Hence, a preferable term is "otherness" than "strangeness". Frequently, cultural otherness is accompanied by linguistic otherness, thanks to direct borrowings used both in source and translated texts. The subjects of perceiving and consciously creating otherness are the author of the reportage and the target reader projected by him, expecting to gain interesting information about the part of reality which is the object of the reporter's description. In the process of translation, the translator also becomes an additional subject as the recipient of the source text and the author of the translation. The positive approach towards reception of otherness in Kapuściński's reportages as well as the way of presentation of such phenomema in the studied texts (through the use of explication) makes translators use exotisation as a well-thought-out strategy.

Key words: cultural otherness, reportage, linguistic otherness, exotisation.